

DİN-YABANCILAŞMA İLİŞKİSİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Ferhat AKDEMİR*

En genel anlamıyla, “kendinden başkası olma ya da başkasına dönüşme”¹ “insanın kendi benliğini unutması, farkında olmaması ve benimsememesi,”² “kendi etkinliğinde ve kendi eserlerinde insanın kendisini bulamaması”³ şekillerinde tanımlanabilen yabancılaşma, sosyolojiden psikolojiye, felsefeden teolojiye kadar bir çok bilim dalında kullanılmakta olup, kullanıldığı alanlara göre geniş bir anlam çerçevesine sahiptir. Latince başkası, yabancı anlamına gelen *alienus* kökünden türetilen *alienation*'ın Türkçe karşılığı olan yabancılaşma “belli tarihsel ve toplumsal koşullarda insan ve toplum etkinlikleri, ürünlerinin (emeğin, paranın, toplumsal ilişki sonuçlarının, insanın özelliklerinin ve yeteneklerinin) bu etkinliklerden bağımsız ve bunlara egemen ya da özlerinde olduklarından değişik biçimde kavranması”⁴ olarak tanımlanabilir. Kimi Felsefe Sözlüklerinde ise, “yabancılaşma” bir süreç olarak yorumlanarak; “insansal ürünlerin insanı boyunduruğu altına alan karşıt güçler durumuna gelmeleri ve bunun sonucu olarak da, insanı insan-olmayan niteliğe dönüştürmeleri süreci”⁵ şeklinde tanımlanır.

Yabancılaşmanın düşünce tarihinde dört temel kaynağı olduğu söylenilebilir: I-Ekonomik Kaynak: İktisatçılara göre yabancılaşma, bir mülkiyetin devri, diğer bir söyleyişle satıştır. II-Hukuksal Kaynak: Doğal hukuk kuramlarında yabancılaşma, insanın doğuştan gelen özgürlüklerini yitirmesini ve

* Arş. Gör. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.

¹ Afşar Timuçin, ‘Yabancılaşma Sorununa Genel Bakış’ *Felsefe Dünyası*, Sayı: 5, Ekim, 1992, Ankara, s. 16.

² Ali Şeriatî, *Din ve Modernizm*, çev. Ali Yüksek, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984, s. 13.

³ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Bilgi Yayınları, 1989, s. 128.

⁴ *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s. 125.

⁵ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, Ankara, Remzi Kitabevi, 1993, c. VII, s. 203.

bunu bir sözleşmeyle topluma aktarmasını dile getirir. Özellikle Fransız düşünürü J.J. Rousseau, *Toplumsal Sözleşme*'sinde deyimi bu anlamda kullanmıştır. K. Marx'ın ifadelerine göre, Hegel yabancılaşma terimini Rousseau'nun bu eserinden almıştır.⁶ III-Düşünsel/felsefi Kaynak: Özellikle Fichte'ye göre yabancılaşma, nesne ya da ben-olmayan'ın özne ya da ben tarafından ortaya konulmasıdır. IV- Tanrı-bilimsel Kaynak: Gnostik Tanrıbilime göre, yabancılaşma, Tanrı'nın dünyayı yaratmasını dile getirir, bir diğer deyişle yabancılaşma gnostik teolojye göre, "yaratılış" kavramıyla anlamdaştır.⁷ Fakat biz burada makalemizin ilgi alanı dışına taşmayarak, yabancılaşmanın tanrı-bilimsel ve felsefi kaynaklarına inmeye, bu kaynaklardan hareketle kazandığı anlamlara ve tarihine kısaca değinmekle yetineceğiz.

Bir fikir olarak kaynağını Aydınlanmacılardan Rousseau, Schiller ve Goethe'de bulduğumuz yabancılaşma, Feuerbach üzerinden Marx ve Sartre'a kadar uzanan geniş bir filozoflar dizgesi tarafından bir sorun olarak ele alınmış ve problem, farklı şekillerde de olsa, aşılmaya çalışılmıştır.⁸ Başlangıçta yabancılaşma terimi iktisadi ve hukuksal bir kullanım alanına sahip iken onu felsefi saygınlığına yükselten Hegel'dir.⁹ Hegel'i yabancılaşma konusunda araştırmaya iten en büyük neden "insanlığın birliği"ni yeniden kazanması düşüncesidir. O, yabancılaşmadan kurtulmanın ve bütünlüğü yakalamanın yolunu sevgide bulur.¹⁰ Dolayısıyla Hegel felsefesinde sevgi yabancılaşmanın en önemli alternatifi olarak sunulur.

Hegel, bütün var olanların, bütün varlık çeşitlerinin arkasında ve temelinde, yerine göre "ide", "söz" ya da "tin" (*Geist*) dediği bir ilke bulunduğunu söyler. İkin "kendi içinde", "kendi kendine" olan bu ide (ya da Tin) gizli olan gücünü henüz gerçekleştirmemiştir, ama kendisini bilmesi, tanıması için de kendisine bir "gerçeklik" kazandırması gerekmektedir. Bu amaçla kendisini ilkin doğada gerçekleştiren ide (tin), doğada artık kendisinden başka bir şey olur, kendisine yabancılaşır, kendi özü ile çelişik bir duruma girer. Bu çelişme, ide'nin gelişmesinde üçüncü basamak olan dar anlamıyla, Tin'in dünyasında (kültür dünyasında) ortadan kalkar. Böylece ide yeniden kendisini

⁶ Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1993, s. 61, 62.

⁷ Hançerlioğlu, *a.g.e.*, c. VII, s. 203.

⁸ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1996, s. 439.

⁹ Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 61.

¹⁰ Wilhelm Weischedel, *Felsefenin Arka Merdiveni*, Ankara: Çev. Sedat Umran, İz Yayıncılık, 1992, s. 128.

DİN-YABANCILAŞMA İLİŞKİSİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

bulur, ama bu sefer bilincine dolayısıyla da özgürlüğüne kavuşmuş olur.¹¹ Yani Hegel'e göre yabancılaşma, bilincin kendi dışına çıkması ya da kendinden ayrılması durumudur. Hegel'e göre her düşünce kendisini ortaya koyabilmek için kendisini nesneleştirir, kendi kendinin dışına çıkar. Bilinç burada kendi etkinliği içinde olmakla birlikte kendini kendine yabancılık duyar. Onun bu yabancılığı atabilmesi için gerçekleştirdiği şeylere tam olarak ulaşması, onları özümsemesi, kendinin kılması gerekir. Tüm tarih, Hegel'e göre, bu yabancılaşma ile ilerlemiştir. Demek ki yabancılaşma bilinç için, kendi dışına çıkma, hatta başkası olma olgusudur ki bu bilincin tüm oluşum ve gelişim sürecini açıklar.

Hegel'e göre Tin önce, diyalektik gelişim süreci içerisinde doğada kendi özünün dışına çıkarak kendisine *yabancılaşır*. Bu yabancılaşma ancak kültür (din, devlet, felsefe, sanat) dünyasının sağladığı *özgürlük* yoluyla aşılır. Böylece öznel Tin'in doğada nesnelleşmesinin akabinde Mutlak Tin uğrağında Tin özgürleşir. Hegel'e göre özgürleştirici kurum devlettir. Ama devlet nihâi öge değildir; aslolan insanın özgürleştiği bir toplumsalıktır. Tıpkı Marx'ın burjuvazinin yalnızca burjuvaları özgürleştirdiği yargısında bulunduğu gibi, Hegel de devletin, yalnızca birer entelektüel olan bürokratları özgürleştirdiği yargısında bulunur.¹²

Hegel'deki bu Mutlak İde, devrî (döngüsel) bir yabancılaşma (alienation) ve yabancılaşmadan arınma (de-alienation) süreci içinde bulunan dinamik bir Self (benlik) olarak karşımıza çıkar. Tabiat sadece Mutlak Zihnin kendi kendine yabancılaşmaya (self-alienation'a) uğramış bir formudur ve insan yabancılaşmadan-arınma süreci içerisindeki Mutlak'tır; yani, âtil maddenin tekrar fikre dönüşmesi süreci içinde bir safhadır. Bütün beşeri tarih, insanın mutlakiyet hususunda devamlı artan bilgisi ve aynı zamanda da Mutlak'ın bizzat kendisi hakkındaki bilgisinin gelişmesidir.¹³ Hegel'de yabancılaşma kavramının birbiri ile ilişkili iki anlamı olduğu belirtilmektedir. Birincisi; bireyin özde farklı olmadığı ve geçmişte birleşik olduğu bir şeyden ayrıldığından farkında oluşu. İkincisi ise; bireyin özde farklı olmadığı ve geçmişte birleşik olduğu bir şeyden ayrı olan benliğinden vazgeçiş ve teslimiyeti; yani, yabancılaşma durumundaki kendisini bu ayrılığın zeminini yok etmek üzere kurban edışı.¹⁴

¹¹ G. W. Hegel, *Tinin Görüngü Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1986, s. 268-282, krş. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992, s. 438.

¹² Ümit Aktaş, "Karl Marx ve Marxizm" *Ülke*, İstanbul: Yıl, 3, Sayı, 38, 1999, s. 80.

¹³ Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Yazıları*, Ankara: Vadi Yay., 1994, s.163.

¹⁴ Temel Demirer, ve Sibel Özbudun, *Yabancılaşma*, Ankara: Öteki Yay., 2. bs., 1999, s. 13.

Hegel üzerinden Feuerbach'a geçen yabancılaşma onda anlamını, "insanın özünü kendi dışına yansıtması hali" olarak bulur ve felsefi anlamından boşanarak daha teolojik bir anlam çerçevesine kavuşur. Tin'e oluşturuca bir kudret atfederek, nesnel tarih alanını ve dışsal doğa alanını kuran yabancılaşmanın gerçek olduğunu savunan Hegel'in aksine, Alman felsefeci Ludwig Feuerbach onun kurgusal olduğunu belirtir. Feuerbach'a göre yabancılaşma, insanın "Tanrı" olarak sunulan "kurgusal bir öz" imal etmesidir, Hegel'de olduğu şekliyle, nesnel bir alem kurması değildir. İnsan, yabancılaşma durumunda kendisini, varolmamakla kalmayıp, yaratılmamış da olan kurgusal bir öz ile ilişkilendirir. Tanrı kutsal metinlerde ifade edildiği gibi, insanı kendi suretinde yaratmış olmayıp insan Tanrı'yı yücelterek kendi biçiminde tasavvur etmiştir. Mutlak olan Tanrı değil, insandır; çünkü Tanrı bilgisi insan bilgisinden ibarettir. Feuerbach'a göre insan Tanrı'ya inanmakla, kendisine ait değerleri bir başka varlığa verdiği için kendisini inkar eder, dolayısıyla dindarlık insanı kendisine yabancılaştırır.¹⁵ Yani insan dinsel olduğu oranda insani niteliklerinden, güç ve yeteneklerinden uzaklaşacak, sahip olduğu zenginliklerden Tanrı adına feragat edecektir, dolayısıyla; fakir adamın zengin tanrısı olacak ve Tanrı *her şey* olsun derken insan *hiçbir şey* olup çıkacaktır.¹⁶

Din-yabancılaşma ilişkisini ilk olarak ele alan Feuerbach'a göre, insan -Hegel düşüncesinin zıddına olarak- kendine yabancılaşmış Tanrı değildir, Tanrı, mutlaklaştırılmış ve insandan yabancılaştırılmış olan insanın kendi cevheridir.¹⁷ O, meşhur çalışması *The Essence of Christianity*'de şöyle der:

Din, en azından Hıristiyanlık dini, insanın kendi doğası ile kurmuş olduğu bir ilişkidir. Fakat kurulan bu ilişki, genellikle insan doğasından farklı ve ayrı bir şeymiş gibi görünür. İlahi Varlık insan varlığından, temizlenmiş arındırılmış insan tabiatından başka bir şey değildir. Tanrı'nın bütün sıfatları da aslında insanın niteliklerinden başkibir şey değildir.¹⁸

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi Feuerbach'a göre önemli olan Tanrı'nın, yani insanı egemenliği altına alan gücün, insanın hayal gücünden başka bir şey olmadığını göstermektir. Kendisine bağımlı bulunduğu yüce varlığı, kendi öz niteliklerine yabancılaşan insan yaratmıştır. İnsan bu anlamda kendisini kendi öz niteliklerine yabancılaştırmıştır ve yabancılaşmayı, ancak bu yabancılaşmış nitelikleri yeniden kendisinde toplayarak aşacaktır. Feuerbach'a göre artık yabancılaşmanın kökeni demek ki -Hegel'de olduğu gibi- mutlak tinde değil, insanda bulunuyordu. Feuerbach'a göre yabancılaşmanın sahip

¹⁵ Hans Küng, *Does God Exist: an Answer for Today*, ing. Çev. Edward Quin, London: SCM. Press, 1991, s. 129.

¹⁶ Ludwig Feuerbach, *The Essence of Christianity*, ing. çev. George Eliot, Newyork: Harper &Row, 1957, s. 26.

¹⁷ Uçar, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁸ Feuerbach, *a.g.e.*, s. 14.

DİN-YABANCILAŞMA İLİŞKİSİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

olabileceği tek olumlu yön, insanın, özünü dışında aramasından sonra, içinde aramaya yönelen bir ara evreye sahip olmasıdır.

Marx'a göre Feuerbach'ın yabancılaşma konusundaki bu görüşleri Hegel sisteminin tamamen tersine çevrilmesi oluyordu. Yabancılaşmanın kökeni insan olduğundan, yabancılaşma insan doğasına bağlanmış oluyordu. Feuerbach doğadan ve duyulur dünyadan yola çıkan bilimin değerini olumluyordu. Teolojiyi reddederek yerine antropolojiyi koyuyor, tanrıtanımazlığın ve hümanizmin gerçek din olduğunu savunuyor ve böylece Hegelci mutlak yerine insan doğasını geçirerek, kurgusal düşünce düzeyinde devinmeyi sürdürüyordu.¹⁹

Yabancılaşma düşüncesinin Kur'an-ı Kerim'de ve İslam düşüncesinde de izdüşümlerini bulmak mümkündür. Yabancılaşma kavramının Kur'an-ı Kerim'de doğrudan kullanılan bir kavram olmayıp, bir olgu, bir fenomen olarak ele alındığı görülmektedir.²⁰ İslam düşünce tarihinde özellikle de tasavvufi düşünce dünyasında yabancılaşma olgusu felsefi ve dini bir nitelikte ele alınmıştır. Bu alanda önemli kişilerden biri olan Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre yabancılaşma; insanın Allah'tan ayrılması ve bir çok engelin arkasına (dünya hayatına) düşmesidir.²¹ Büyük İslam mutasavvıfı Mevlânâ da "insan nasıl yabancılaşmıştır?" sorusuna, "Allah'tan ayrıldığı için" cevabını vermiştir.²² Mevlânâ bunu Mesnevi'nin hemen başlangıcında anlattığı ney kamışı benzetmesi ile açıklamaya çalışır. Mevlânâ'ya göre neyin feryadı aslında, dostundan (Allah'tan) ayrılan insanın (yabancılaşmış insanın) hasretli iniltisidir. O, gerçek müslümanı, bir anlamda da yabancılaşmadan kurtulmuş insanı, içerisinde Allah nefesinin nağmelendiği ney kamışına benzetir.²³ Bu açıdan bakıldığında asıl yabancılaşma, insanın bir Tanrı'ya inanması ve ona tapınması değil, onu inkar etmesi ve onsuz bir hayatta kendisine anlam ve değer biçme çabası içerisine girişmesidir.

Feuerbach'taki yabancılaşma düşüncesine baktığımızda, şunu görürüz ki, ona göre, *bağımlılık* ve *bencilik* duyguları ve *arzu etme* ve *mutluluk içgüdüleri* insanda Tanrı inancını ve din düşüncesini doğuran ana unsurlardır. O'na göre, insan kendisini bağımlı olarak gördüğü şeye Tanrı diye tapıyordu. Gerçekte ise bizim bağılı ve bağımlı olduğumuz şey, tabiattan başka bir şey

¹⁹ Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 63.

²⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Muhammet Çakmak, "Yabancılaşma Kavramı Üzerine Bazı Değerlendirmeler ve Kur'an'ın Yabancılaşma Kavramına Bakışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, I, Elazığ, 1996, s. 305.

²¹ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul: Yeni Boyut Yay., 1998, s. 83.

²² Celaleddin-i Rûmî, Mevlânâ, *Mesnevi*, çev. Veled Özbudak, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, c. I, s. 2, 3.

²³ Daha geniş bilgi için bkz. Mevlânâ, *a.g.e.*, s. 2 vd.

değil idi ve bunu da dinsel olarak yorumlamak yanlış idi. Çünkü insanı belirleyen tek şey üzerinde yaşadığı dış dünya (dış tabiat) ve içerisindeki arzu, istek ve ihtiyaçları (iç tabiat) idi.²⁴

Bu, eleştiriye açık bir görüş gibi görünmektedir. İnsan doğasında *bağımlılık* gibi bir duygunun ve *âdiyet* gibi bir güdünün fitrî olarak bulunduğu belki kabul edilebilir. Fakat, bununla birlikte bu duygu ve güdünün Tanrı inancının kaynağını oluşturduğu iddiası pek doğru görünmemektedir. Bağımlılık duygusu ile Tanrı düşüncesi arasında ne türden bir ilişkinin olduğu ve insanın kendisini bağımlı olarak gördüğü şeye niçin ve nasıl Tanrı olarak taptığı Feuerbach'ın yazılarında pek açık değildir. İnsanın hem hayat ve ölüm üzerinde hakim olan dış tabiata ve hem de arzularından, iç güdülerinden ve duygularından müteşekkil iç tabiata bağlı olduğunu kabul ediyoruz. Fakat kanaatimizce burada inanan insan, ne tabiatın kendisine, ne de tabiat ile insan arasındaki bağımlılık ilişkisine dinsel bir nitelik atfetmektedir ve ne de onu tanrılaştırılmaktadır. Ancak burada insan, tabiattan hareketle, tabiatın ve insanın varoluş koşullarını sağlayan, onlara var olma imkanını veren tabiatın üstünde ve ötesinde “bir güce” inanıyor ki, böylesi bir durumda tabiatın dinselleştirilmesi ve tanrılaştırılması diye bir şey söz konusu olmasa gerektir. İlave olarak şu da söylenilebilir ki, Tanrı'nın mevcut olduğu bir dünyada insan, sadece Tanrı'ya bağlı ve bağımlı iken, Tanrısız bir dünyada insana Tanrı'nın dışındaki her şeye bağlanmanın kapıları açılmış demektir.

Yine Feuerbach, insan doğasında bulunan *arzu etmeyi* ve *mutluluk iç güdüsünü* de Tanrı düşüncesini yaratan bir unsur olarak görüyor²⁵ ve dini insanın mutluluk iç güdüsünün kendisini hayal dünyasında tatmin etmesi olarak yorumluyordu.²⁶ Tarih boyunca bütün insanlığın hayatını şekillendiren ve onların varlıklarının ayrılmaz bir parçası olan Tanrı düşüncesinin kökenini bağımlılık duygusu, arzu etme ve mutluluk iç güdüsü gibi nedenlere bağlayıp bırakmak sanırız, biraz indirgemecilik olsa gerektir. Ayrıca mutluluk, Tanrı düşüncesinin ve ona olan inancın kaynağı ve nedeni değil ancak, olsa olsa bu inancın sonucu olabilir. Kanaatimizce, hiç kimse “mutlu olayım” diye kendi hayal dünyasında bir Tanrı yaratıp ardından da ona tapınıp durmamakta; fakat, insan bir tanrıya inanmanın ve ona tapınmanın sonucunda doğal olarak hem hayatına bir anlam ve değer atfetmekte, hem de bu sayede mutlu olmaktadır.

Yine o, kişinin kendisini onaylaması ve hayata karşı “evet” demesi anlamındaki *bencillik* duygusunun da, insanda Tanrı düşüncesini oluşturan duygulardan birisi olduğunu düşünüyor²⁷ ve insanın mutluluğa yönelik çaba harcamasını da bencil bir davranış olarak yorumluyordu.

²⁴ Weischedel, *a.g.e.*, s. 339.

²⁵ Weischedel, *a.g.e.*, s. 240.

²⁶ Weischedel, *a.g.e.*, s. 240.

²⁷ Weischedel, *a.g.e.*, s. 339.

DİN-YABANCILAŞMA İLİŞKİSİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Öncelikle insanın her türlü kendini onaylayışını ve hayata evet demesini bencil bir davranış olarak yorumlamak doğru mudur? Burada kanımızca, “bencil davranış” ifadesinin açıklığa kavuşturulması ve neyin bencilce bir davranış olduğunun ve neyin de olmadığına net olarak izah edilmesi gerekmektedir. Kanaatimizce, insanın mutlu olmak adına çaba sarf etmesi bencil bir davranış olmamaktadır ve olmamalıdır da. Ancak, insanın kendisini merkeze alarak, egosentrik bir tarzda salt kendi mutluluğunu amaçlayarak faaliyette bulunması bencil bir davranış olarak yorumlanabilir. Zaten daha önce de ifade ettiğimiz gibi, insan mutlu olmak için Tanrı’ya inanmıyor, Tanrı’ya inandığı için mutlu oluyordu. Bu durumda, insanın, bir Tanrı inancına sahip olduğu için bencil olarak nitelendirilmesi veya Tanrı inancının kökeninin bencilik duygusunda aranması yanlış olsa gerektir.

Ayrıca Feuerbach’ın yabancılaşma konusundaki görüşleri ve izahları için şu da söylenebilir ki, bu görüşler ve düşünceler tek yönlü ve eksik açıklamalardır. Burada Feuerbach’ın çıkış noktası Tanrı’nın insanı yarattığı değil, insanın Tanrı’yı yarattığı ve din düşüncesinin ve Tanrı inancının insan zihninin kurgusal bir ürünü olduğu ön-kabulü üzerine kurulmuştur. Ancak, dini ve Tanrı’yı, insan zihninden bağımsız bir gerçeklik alanı olarak ele aldığımızda sadece bakış açımız değişmekle kalmayacak, ulaştığımız sonuçlar da tamamıyla tersine bir mahiyet değişimine uğrayacaktır. Mesela, insanın kurgusal bir Tanrı’yı ve tanrısal alanı yaratmasını değil de, ateistik inkarcılığı, insanın ilahi ve tanrısal olanla irtibatının kopmasını ve onu yaratan metafizik gücü inkar etmesini bir yabancılaşma olarak tarif edebiliriz. Bu durumda insan kendisini yaratan İlahi Güç’e yabancılaştığı gibi, o güç tarafından kendisine bahşedilen güç ve imkanları pasifize etmek hatta inkar etmek suretiyle de kendisine yabancılaşmaktadır.

Feuerbach kanalıyla Hegel’den Marx’a geçen yabancılaşma, onda felsefi ve metafizik mahiyetinden boşalarak daha sosyolojik bir nitelik kazanmıştır.²⁸ Marx’a göre yabancılaşma, insanın kendi maddi ve düşünsel ürünlerini ‘kendine ait’ olarak kavramaktan çıkararak, onları dışsal, kendi üzerinde, kavranılmaz, anlaşılmasız ve ‘kadir-i mutlak’ varlıklar/algılar haline getirmesidir.²⁹ Yabancılaşma temelde, özel mülkiyet ve iş bölümü gibi olguların ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. İnsan mülk edindikçe kendinden uzaklaşmakta, kendisine yabancılaşmaktadır. Kapitalist rejimde bütün yabancılaşmanın kökü, Marx’a göre, ekonomik yabancılaşmadır ve bu yabancılaşmadan kurtulmak ancak, özel mülkiyetin kaldırılması ve komünizmin kurulması ile mümkün olacaktır.³⁰

²⁸ Aron, *a.g.e.*, s. 128.

²⁹ Temel Demirel ve Sibel Özbudun, *Yabancılaşma*, Ankara: Öteki Yayınları, 1989, s. 52.

³⁰ Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 61.

Ferhat AKDEMİR

Emeğinin kapitalist sistem tarafından denetlendiği bir düzende proleteryanın emeğine ve emeğinin ürününe burjuva sınıfı tarafından el konulmakta ve işçinin ürünü onun ötüne, ona yabancılaşmış bir piyasa malı olarak çıkmaktadır. Böylece kendisini özgürleştirmenin bir yolu olması gereken emek, tam aksine işçiyi daha bir köleleştirmekte, bir piyasa olgusu olarak kendisine boyun eğdirmektedir. Daha da ötede insanın kendi emeği ve gücü, para, devlet veya meta halinde emekçinin karşısına yabancılaşarak çıkmaktadır. Yabancılaşma Marx'a göre, insan hayatında kendisini şu üç temel görünümüyle ortaya koyar: Emeğin (ürünün) işçiye yabancılaşması, üretim fiilinde işçinin kendisine yabancılaşması ve neticede de insanın bir bütün olarak kendi doğasına yabancılaşması. İşçi sürekli üretmekte, fakat üretmiş olduğu şey başkasının mülkiyetine dahil olmakta, dolayısıyla emeğin ürünü emeği ortaya koyan işçinin karşısına yabancı bir şey, kendisini üretenden bağımsız bir güç olarak dikilmektedir.³¹ Marx'a göre işçinin, emeğinin ürününe yabancı kalması, üretim fiilinde kendisine yabancılaşması ile yakından ilgilidir. Burada iş kişinin kendisine ait değil, bir başkasına aittir; fizikî ve zihni enerjisini rahatça geliştiremez, bedenini harcar ve zihnini yok eder. Onun için işçi ancak çalışma saatlerinin dışında kendisine gelir ve çalışırken kendisinde değildir. İş insanın kendisinin dışavurumu olacağına, bir yaşam aracı haline indirgenmiştir.³² Artık çalışmak, bir ihtiyacın doyurulması için değil, sadece çalışmanın dışındaki bazı ihtiyaçları doyumak içindir. Bütün bunların sonucunda insan (işçi) yalnız hayvânî işlevlerinde yâni, yerken, içerken, çocuk yaparken ve olsa olsa evinde, giyiminde v.b. serbestçe etkin olabilir; insânî işlevlerinde ise, hayvânileşmiştir. Hayvânî özellikleri insânî, insânî özellikleri ise hayvânî olmuştur.³³

Bununla birlikte Marx nazarında yabancılaşmanın sosyolojik ve ekonomik olduğu gibi dinsel bir boyutu ve içeriği de mevcuttur ve ona göre ilk yabancılaşma, dinsel yabancılaşmadır. Din ve felsefe insanın yabancılaşmasında etkin olan temel unsurlardandır. İnsanın yabancılaşmasında Tanrı inancının ve din düşüncesinin önemli bir yeri olduğuna inanan Marx, bir materyalist olarak dinin, insanın yabancılaşması üzerinde tarihsel olarak apaçık bir etkisi olduğunu düşünür. Ona göre din, halkı uyuşturmak için kullanılan bir afyondur³⁴ ve insanın insan tarafından sömürülmesinden doğacak neticelerin alınmasını geciktirir. Bu anlamda din insanı kendi doğasına yabancılaştırır. Feuerbach'ta olduğu gibi din, Marx'ta da, insanın kendi toplumsal ve bireysel güç ve yeteneklerinden vazgeçerek bunu kendi dışında ve üzerinde, "kutsal" olarak

³¹ Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 23, 73.

³² Aron, *a.g.e.*, s. 128.

³³ Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 76, 77.

³⁴ Karl Marx, 'Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi' *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç, Ankara: Sol Yayınları, 1995, s. 35.

DİN-YABANCILAŞMA İLİŞKİSİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

tasarladığı kurgusal güç ya da güçlere devredişinin prototipini oluşturmaktadır.³⁵ Marx'ın kendi ifadeleriyle söyleyecek olursak, "insan dini üretmiştir, din insanı değil".³⁶ Aynen Feuerbach için olduğu gibi, Marx için de, dinsel dünya gerçek dünyanın yansımından başka bir şey değildir.³⁷ Aynı zamanda işlevsellik açısından din, yönetilenleri, varoluş koşullarını dünyevi-olmayan bir dış güç tasarımının ve bu tasarımın temsilcilerinin/sürdürücülerinin denetimine bırakmaya, bir yandan da ellerinde olanla yetinmeye ve mutluluklarını tasarımsal olan bir "öte-dünya"ya ertelemeye sevkettiği için "yabancılaştırıcı"dır.³⁸

Yabancılaşma sorununun aşılması konusunda ise Marx, insan hayatına sahip çıkılması anlamında, özel mülkiyet probleminin çözülmesini bütün yabancılaşmaların olumlu şekilde aşılması olarak görür.³⁹ Bu da, insanın kendini din, devlet ve aile gibi kurumlardan kurtarıp, kendini insânî, yani sosyal varoluş tarzına döndürmesi demektir.⁴⁰ Böylelikle Marx, özel mülkiyet sorununun aşılmasını insan duygularının ve fiillerinin tam kurtuluşu olarak görmektedir. Ayrıca Marx, din düşüncesinin ve Tanrı inancının ortadan kaldırılmasını da yabancılaşmanın olumlu şekilde aşılmasında gerekli görür.⁴¹ Toplum Marx'a göre, insanda din bilincini yaratmak suretiyle insanın dikkatini ve insânî etkinliklerini başka yerlere, bu dünyadan ötelere çekmektedir. İnsanı etkisiz hale getirerek eylemsizleştiren, aktivitesini elinden alan din, insanın gerçek mutluluğunu temin etmek yerine onu bir takım yanılgılar ile uyutmakta ve ona kendi güç ve yeteneklerini unutturmak suretiyle de onu kendi doğasına yabancılaştırmaktadır.⁴²

Marx'ın bu değerlendirmelerinden ortaya çıkan tabloda, yabancılaşma daha ziyade tarihî ve iktisâdî bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat, bununla birlikte o, belki biraz da Feuerbach'tan etkilenerek, din-yabancılaşma ilişkisine de değinir ve dinin ve Tanrı inancının insanın yabancılaşmasında temel bir rol oynadığını ve yabancılaşmanın aşılabilmesi için özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasının gerekli olduğunu ifade ettiği gibi, din ve Tanrı inancının da ortadan kaldırılmasının gerekli olduğunu ifade eder.⁴³

³⁵ Demirer ve Özbudun, *a.g.e.*, s. 46.

³⁶ Marx, 'Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi' *Din Üzerine*, s. 35

³⁷ Marx, Karl, "Kapital", Marx, K., Engels, F., *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç, Ankara: Sol Yayınları, 1995, s. 126.

³⁸ Demirer ve Özbudun, *a.g.e.*, s. 46

³⁹ Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 54, 110 vd.

⁴⁰ Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 54.

⁴¹ Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 54, 141.

⁴² Küng, *a.g.e.*, s. 229.

⁴³ Daha fazla bilgi için bkz. Demirer ve Özbudun, *a.g.e.*, s. 46.

Ferhat AKDEMİR

Marx'ın ekonomi temeline dayalı olarak kapitalizme yönelttiği eleştiriler bağlamında yabancılaşma-iktisat ilişkisine dair ortaya koyduğu iddia ve görüşler makalemizin konusunu doğrudan ilgilendirmemekle birlikte şu ifade edilmelidir ki, yabancılaşmanın temel ve asıl nedeni özel mülkiyet olmadığı gibi, yabancılaşmadan kurtulmanın yolu da, özel mülkiyetin olmadığı komünyon bir toplum kurmak değildir. Marx'ın özel mülkiyete dair söylemiş olduğu ve kapitalizme yönelttiği eleştiriler yaşamış olduğu tarihsel dönem ve konjonktürel şartlar dikkate alındığında belki bir noktaya kadar anlayışla karşılanabilirse de, insanlık tarihinin genel serüveni ve insanın genel tabiatı dikkate alındığında bu iddianın yanlış olduğunu anlamak sanırım pek zor olmayacaktır. Bilindiği gibi, insanın temel ayrımlarından ve özelliklerinden birisi de 'ait olmak' ve 'ait kılmak'tır başka bir deyişle, sahip olmak ve olunmaktır. Bu açıdan bakıldığında, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması yabancılaşmanın aşılmasından çok, yabancılaşmanın derinleşmesi anlamına gelir. Çünkü, özel mülkiyetin kaldırılması, insanın 'sahip olmak' gibi temel ayrımlarından birisinin ortadan kaldırılması anlamına gelir.

Marx'ın din-yabancılaşma ilişkisi üzerine söylemiş olduğu şeyler kanaatimizce, yabancılaşma-iktisat üzerine söylemiş olduğu şeylerden daha fazla eleştiriye açık gibi görünmektedir. Bize öyle geliyor ki, din yabancılaşmanın nedeni değil, ancak olsa olsa yabancılaşmadan kurtulmanın en sağlıklı yollarından birisi olabilir. İnsanın ilgisi toplumda din aracılığı ile başka taraflara çekilerek, insan kendisine yabancılaştırılmamakta, aksine; insanın bu dünyaya niçin, nasıl ve nereden geldiği, bu dünyadaki yapma ve etmelerinin anlam ve değerinin ne olduğu ve bu dünyadan nereye gideceği gibi temel varoluşsal soru(n)larına cevap bulduğu ve bu sayede hayatını anlamlandırabildiği ve dünyayı yaşanılabilir kıldığı ve böylece insanın kendi özüne yabancılaştığı değil; aksine, kendi özünü tanıdığı ve kendisini gerçekleştirebildiği en temel araçlardan birisidir. İnsan ne dini, ne toplumu ve ne de devleti ortadan kaldırmak suretiyle yabancılaşmasını sona erdirebilir. Bunlar insanlığın en aslı ve en temel kurumlarından olup tarih boyunca insanlığın kendisini bu kurumlar içerisinde gerçekleştirdiği görülmüştür. İnsanlar bir takım temel varoluşsal ihtiyaçlara sahiptirler. Bunlar "insanın bilincinin ya da aklının gerektirdiği 'anlama' ihtiyacı, gönlünün ya da duygularının gerektirdiği 'anlam' ihtiyacı, ve bilinç altının gerektirip vicdanının arzuladığı 'arınma' ihtiyacıdır."⁴⁴ Kanaatimizce yabancılaşma ile insanın yukarıda ifade etmiş olduğumuz temel varoluşsal ihtiyaçlarını karşılayıp-karşılayamaması arasında yakın bir ilişki vardır ve insanlar bu ihtiyaçlarına karşılık bulabildikleri oranda yabancılaşma sorununu aşmaktadırlar. Bu

⁴⁴ Cafer Sadık Yaran, 'İnsanın Egzistansiyal İhtiyaçları ve Dinin Perenniyal Cevapları,' *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun: Sayı: 12-13, 2001, s. 81, 82.

DİN-YABANCILAŞMA İLİŞKİSİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

İhtiyaçlar karşılıksız kaldığı oranda da yabancılaşma büyümektedir. İnsanlar ister bilim, ister din, isterse marxist ve materyalist teoriler aracılığı ile olsun, ancak bu tür varoluşsal ihtiyaçlarına bir cevap bulabildikleri takdirde hayatlarını anlamlandırabilir ve dünyayı yaşanılabilir kılabirler. Tarih boyunca görülmüştür ki; hem değer üretme ve üretilen değerleri koruma ve hem de nihâi açıklamalar ve anlamlandırmalar ortaya koyarak, insanlık için hayatı yaşanılabilir kılma noktasında, insanlığa din kadar hizmet eden başka hiç bir kurum ve düşünce olmamıştır. Gerçi yukarıda ifade edilen sorunlara/ihtiyaçlara dinin dışında bazı dünya görüşleri ve yaşam tarzları da cevap vermeye çalışarak, insanı ve içerisinde yaşadığı hayatı anlamaya/anlamlandırmaya çalışmıştır. Mesela, evreni anlama ihtiyacına materyalizm ve idealizm, hayatın anlamı sorununa nihilizm ve egzistansiyalizm, arınma ihtiyacı konusuna da hedonizm ve utilitarizm gibi görüşlerin cevabı olmuştur.⁴⁵ Fakat bu cevapların, ne teorik düzeydeki bir dünya görüşü olmaktan kurtularak pratik bir değer kazandıkları, ne de insanların değerler dünyasını şekillendirerek onların hayatlarını anlamlandıran bir yaşam tarzına dönüştükleri söylenebilir. Son noktada dinin "dünkü gibi bugün insanın ihtiyaçlarını da alternatiflerinden çok daha makul ve çok daha makbul bir biçimde karşıladığının"⁴⁶ ve onun, insanın yabancılaşmasının temel nedenlerinden değil, aksine verdiği doyurucu cevaplar sayesinde, insanın kendi benliğinin ve bilincinin farkına varmasının ve kendisini gerçekleştirmesinin temel araçlarından birisi olduğunu söylemek sanırım yanlış olmayacaktır.

Yukarıdakilere ilave olarak şu da ifade edilmelidir ki, gerek Feuerbach gerekse Marx yabancılaşmayı ateistik felsefelerini temellendirmek için kullanmakta ve insan hayatına yön verecek ilkelerin Tanrı tarafından belirlenmediğini, onun insanın öz ve yapısında var olduğunu ileri sürmektedirler. İnsanın özünde varolan bu ilkelerin gerçekleştirilebilmesi için de onu belirleyen ve tanımlayan bir Tanrı olmamalıdır. Eğer insanın varlığında bir Tanrı inancına yer verilmiyorsa o zaman onun tabiatın bir ürünü olarak görülmesi gerekir. Bu durumda insanın özünün ve yapısının tabiat tarafından belirlendiğinin de kabul edilmesi gerekir. Ancak tabiatın ona verdiği ise, tabiatın üzerinde bir olgu olamayacaktır. Oysa hem Marx, hem de Feuerbach, bir yandan insana mutlak doğruları bulmaya götürebilecek bir öz atfetmektedirler, diğer yandan da onu tabiatın bir ürünü olarak görmektedirler ki, bu bir çelişki gibi görünmektedir. Çünkü, tabiat ve tabiat üstülük tek bir varlıkta birleşemez görünmektedir.

Son olarak şu da söylenmelidir ki, Marx'ın yabancılaşma konusundaki görüşleri ve izahları aynen Feuerbach'ınkiler gibi tek yönlü ve eksik açıklamalardır. Çünkü, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Marx'ın çıkış noktası,

⁴⁵ Yaran, *a.g.m.*, s. 94.

⁴⁶ Yaran, *a.g.m.*, s. 94.

Ferhat AKDEMİR

Feuerbach'ta olduğu gibi Tanrı'nın insanı yarattığı değil, insanın Tanrı'yı yarattığı ve din düşüncesinin ve Tanrı inancının insan zihninin kurgusal bir ürünü olduğu ön-kabulü üzerine kurulmuştur. Ancak konuyu, dini, insan zihninden bağımsız bir gerçeklik alanı olarak ele aldığımızda, sadece bakış açımız değişmekle kalmayacak, ulaştığımız sonuçlarda bütünüyle tersine bir mahiyet değişimine uğrayacaktır. Mesela, insanın kurgusal bir Tanrı'yı ve tanrısal alanı yaratmasını değil de, ateistik inkarcılığı, insanın ilahi ve tanrısal olanla irtibatının kopmasını ve onu yaratan metafizik gücü inkar etmesini bir yabancılaşma olarak kabul edebiliriz. Bu durumda insan kendisini yaratan ilahi güce yabancılaştığı gibi, o güç tarafından kendisine bahşedilen güç ve imkanları pasifize etmek, hatta inkar etmek suretiyle de kendisine yabancılaşmaktadır. Ki kanımızca asıl yabancılaşma da insanın bir Tanrı'ya inanması ve hayatını bu şekilde anlamlandırmaya çalışması değil, tanrısız bir dünyada kendisine anlam ve değer bulma çabası içerisine girişmesidir.

Bibliyografya

- Aktaş, Ümit, "Karl Marx ve Marxizm" *Ülke*, İstanbul: Yıl: 3, Sayı: 38, 1999.
- Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Bilgi Yayınları, 1989
- Bolay, Süleyman Hayri *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 6. bs., 1996.
- Çakmak, Muhammet "Yabancılaşma Kavramı Üzerine Bazı Değerlendirmeler ve Kur'an'ın Yabancılaşma Kavramına Bakışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, I, Elazığ, 1996.
- Demirer, Temel ve Özbudun, Sibel *Yabancılaşma*, Ankara: Öteki Yay., 2. bs., 1999.
- Feuerbach, Ludwig, *The Essence of Christianity*, İng. Çev. George Eliot, Newyork: Harper&Row, 1957.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Ankara, Remzi Kitabevi, 1993, c.VII.
- Hegel, G. W., *Tinin Görüngü Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1986.
- Küng, Hans, *Does God Exist: an Answer for Today*, İng. çev. Edward Quin, London: SCM. Press, 1991.

DİN-YABANCILAŞMA İLİŞKİSİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

- Marx, Karl** *1844 El Yazmaları*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1993.
- Marx, Karl**, 'Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi' *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç, Ankara: Sol Yayınları, 1995.
- Marx, Karl**, "Kapital", Marx, K., Engels, F., *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç, Ankara: Sol Yayınları, 1995.
- Mevlânâ, Celaleddin-i Rûmî**, *Mesnevi*, çev. Veled Özbudak, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, c.I.
- Öztürk, Yaşar Nuri** *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1998.
- Şeriatî, Ali**, *Din ve Modernizm*, çev. Ali Yüksek, İstanbul: Bir Yayınları, 1984.
- Timuçin, Afşar**, "Yabancılaşma Sorununa Genel Bakış" *Felsefe Dünyası*, Sayı: 5, Ekim, 1992, Ankara.
- Toplumbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
- Uçar, Şahin**, *Tarih Felsefesi Yazıları*, Ankara: Vadi Yayınları, 1994.
- Weischedel, Wilhelm** *Felsefenin Arka Merdiveni*, Çev. Sedat Umran, Ankara: İz Yayıncılık, 1992.
- Yaran, Cafer Sadık**, "İnsanın Egzistansiyal İhtiyaçları ve Dinin Perenniyal Cevapları," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun: Sayı: 12-13, 2001